

TERMIZNING CHIG'ATOY ULUSI TARKIBIDAN MUSTAQILIKKA CHIQISH TARIXI HAQIDA

Raimov Mamasoat Safar o'g'li
Termiz davlat universiteti
Jahon tarixi kafedrasida o'qituvchisi.
mamasoatr@gmail.com
+998 90 522 44 74

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7973920>

Annotatsiya. Tarixiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyoda qadim zamonlardan beri o'troq holda yashab kelayotgan insonlarni o'zida jamlagan navqiron Termiz shahri haqida qadimda juda ko'plab olimlar o'z asarlarida to'xtalib o'tgan. Markaziy Osiyo tarixi va mintaqa xalqlarining madaniy taraqqiyotini Termiz shahri tarixisiz hamda osori-atiqalarisiz tasavvur qilish nihoyatda qiyin. Jahon tarixiga munosib hissasini qo'shgan va qo'shib kelayotgan bu qadimiy shahar o'zining taraqqiyot bosqichida ko'pdan-ko'p hayajonli davrlarni boshidan o'tkazdi, necha ming yillar davomida tashqi dushmanlarning hujumlariga munosib qarshilik ko'rsatib "Madinat ul-rijol" (Mardlar shahri) unvoniga ega bo'ldi. Balki shu sababdan Termiz shahri azal-azaldan jahon tarixchilari va olimlari, ulug' allomalarning diqqat-e'tiborini o'ziga tortib kelgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, Eski Termiz, Chig'atoy ulusi, "Madinat ul-rijol" (Mardlar shahri), Termiz masjidlari, Termizlik sayyidlar, Fosih Havofiy, Kebekxon, Xudovandzoda Alo ul-Mulk.

ABOUT THE HISTORY OF THE INDEPENDENCE OF TERMIZ FROM THE CHIGATOY SHARE

Abstract. Historical studies show that many scientists have written about the ancient city of Termiz, which has been inhabited since ancient times in Central Asia. It is extremely difficult to imagine the history of Central Asia and the cultural development of the peoples of the region without the history and monuments of the city of Termiz. This ancient city, which has made a worthy contribution to the history of the world and continues to add to it, has experienced many exciting periods in its development stage, and for several thousands of years it has successfully resisted the attacks of foreign enemies and became "Madinat ul- got the title "Rijol" (City of Heroes). Perhaps for this reason, the city of Termiz has always attracted the attention of world historians and scientists, great scholars.

Key words: Central Asia, Old Termiz, TAKE, "Madinat ul-Rijol" (City of Heroes), Termiz mosques, Fosih Havofiy, Kebekxon, Xudovandzoda Alo ul-Mulk, Abulfazl Muhammad Bayhaqi.

ОБ ИСТОРИИ НЕЗАВИСИМОСТИ ТЕРМИЗ ОТ ЧИГАТОЙСКОЙ АКЦИИ

Аннотация. Исторические исследования показывают, что многие ученые писали о древнем городе Термезе, который издревле был заселен в Средней Азии. Крайне сложно представить историю Средней Азии и культурное развитие народов региона без истории и памятников города Термеза. Этот древний город, внесший достойный вклад в мировую историю и продолжающий вносить в нее свой вклад, пережил немало захватывающих периодов в своем развитии и на протяжении нескольких тысячелетий успешно противостоял нападениям иноземных врагов и стал «Мадинат ул» получила название «Рижол» (Город Героев). Возможно, по этой причине город Термез всегда привлекал внимание мировых историков и ученых, великих ученых.

Ключевые слова: *Средняя Азия, Старый Термез, TAKE, «Мадинат уль-Рижол» (Город Героев), термезские мечети, З. Фосих Хавафий, Кебекхон, Худовандзода Ало ул-Мулк, Абулфазл Мухаммад Байхақий.*

Ozodlikning og‘ir yo‘li. 1336 yilda siyosiy vaziyat keskinlashadi. Buzanning jabr-zulmiga qarshi mashhur turk mashoyihi Xalil ota qo‘zg‘olon ko‘taradi. Xalil ota ko‘p yillardan buyon Buxoroda yashar, tariqat pirlaridan biriga aylangan edi. Buzanga kuchi yetmasligini tushungan Xalil ota Hirot hukmdori Husayn ibn Sulton G‘iyosiddin al-G‘uriydan (1331-1370) yordam so‘raydi. Har ikki tomon ittifoq bo‘lib, Buzanga qarshi chiqishga qaror qildilar.

Qo‘shin Hirotidan yo‘lga chiqqanida Xalil tarafdorlarining soni orta boshlaydi. Ibn Battutaning yozishicha, bu yurishdan xabar topgan musulmonlar dushmanga qarshi g‘azot istagini bildirishgan. Birinchi bo‘lib Xalil huzuriga Termiz noibi Xudovandzoda Alo ul-Mulk¹ to‘rt ming kishi bilan yetib keladi. Xalil buni o‘zi uchun ikki bora xayrli sanab, Alo al-Mulkni vazir etib tayinlaydi. Ibn Battuta «Hirot bilan Termiz oralig‘i to‘qqiz kunlik yo‘ldir»², - deb qayd qilganiga qaraganda uning dastlab Termizga kelib Alo al-Mulkdan yordam olganligini ko‘rsatadi.

Barcha viloyatlardan kelgan amirlar yig‘ilishib, Xalil atrofida to‘planadilar. Xalil Buzan bilan to‘qnashadi. Buzan qo‘shinlari Xalil tomoniga o‘tadi, ular Buzanni tor-mor qilib, o‘zini asir olib Xalil huzuriga keltiradilar. Xalil uni kamon ipi bilan bo‘g‘ib o‘ldiradi, chunki qadimgi udumga ko‘ra shahzodalar faqat bo‘g‘ib o‘ldiriladi edi. Podshohlik Xalilning qo‘liga o‘tadi³.

G‘oliblar Samarqandga boradilar. Sakson ming chog‘li qo‘shin ko‘rikdan o‘tkaziladi. Safdagi har bir jangchi zirhli kiyimda edi, otlarga ham sovut kiydirilgandi. Ko‘rik tugashi bilan oq Xalil va Xudovandzoda chig‘atoy xonlarining poytaxti bo‘lgan Olmaliq mulki tomon yo‘l olishadi, Hirot qo‘shiniga esa ijozat beriladi. Negaki, Chig‘atoy ulusining sharqidagi mo‘g‘ullar o‘zlariga yangi xon saylab olgan edilar.

Temuriylar davri tarixchilari Sulton Xalil haqida hech narsa deyishmaydi. Chig‘atoy xonlarining ro‘yxatida ham uning ismi keltirilmaydi. Borlari ham bir-biriga zid ma‘lumotlardan iborat. Ayniqsa, Tarmashirindan to Qozonxongacha bo‘lgan xonlar ro‘yxatiga e‘tibor berilsa bunga ishonch hosil qilish mumkin. Masalan, Nizomiddin Shomiyda: *Davo o‘g‘li Tarmashirinxon - Ebukin o‘g‘li Jingshi - Ebukin o‘g‘li Yo‘sun Temurxon - O‘qtoy qarindoshi Ali Sulton - Po‘lod o‘g‘li Muhammad - Yasovur o‘g‘li Qazon sulton*⁴; Natanziyda: *Durmashirinxon - Duvaxon o‘g‘li Dornixon - Duvaxon o‘g‘li Jankshixon - Duvaxon o‘g‘li Buzan - Jankshi o‘g‘li Qozonxon*⁵; Mirzo Ulug‘bekda: *Tarmashirxon - Turonxon - Jangituxon - Yesu Temurxon - Ali Sulton - Muhammadxon - Qazon sulton ibn Yasovur o‘g‘lon*⁶; Xondamirda: *Devashxon o‘g‘li Nerma Shirin - Abukan o‘g‘li Jankshi - Abukan o‘g‘li Yesun - Ali sulton - Po‘lat o‘g‘li Muhammad -*

¹ Xudovandzoda Alo al-Mulk Termiziyning asl ismi Shahobiddin Abul Makorim bo‘lib, *Amir ush-Shahid* nomi bilan mashhur bo‘lgan. Termiz sayyidlari xonadonida tug‘ilib voyaga yetgan va Termiz hokimi bo‘lgan. Ibn Battuta Termizga kelishdan oldin u bilan uchrashgan.

² Ibrohimov N. Ibn Battuta va uning O‘rta Osiyoga sayohati, 73 bet.

³ Ibn Battuta. Sayohatnoma. Toshkent, 2012, 376-bet.

⁴ Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Toshkent, 1996, 26-bet.

⁵ Natanzi, str. 118-119.

⁶ Mirzo ulug‘bek, 317-320 betlar.

*Yeysur o'g'li Qozon sulton*⁷; Abulg'oziyda: *Tarmashirin – Bo'ron – Chanakshi – Yasun Temur – Ali sulton – Muhammad – Qozon Sultonxon ibn Yasur*⁸.

E'tibor berilsa, qayd etilgan ro'yxatlarda Xalil sultonning nomi umuman yo'q. U haqda faqatgina ibn Battuta ma'lum qiladi. Eng muhimi, arab sayyohi Tarmashirinxon, Sulton Xalil va Xudovandzoda Alo al-Mulk Termiziyini o'z ko'zi bilan ko'rgan va ular bilan suhbat qurgan edi. Shuning uchun bu ma'lumotlarini yolg'on deb bo'lmaydi. Qolaversa, uni tasdiqlaydigan boshqa manbalarimiz ham bor. Xususan, Xoja Bahouddin Naqshbandiy maqomotlarida darvish-qalandar Xalil otaning hukmdor Xalil sultonga aylanganligi haqida qisqacha xabarlar keltiriladi. Ibn Battuta uni Yosur (Yasovur) Mahzunning o'g'li sifatida qayd etadi. V.V.Bartold unga «xonlar naslidan bo'lgan darvesh»,- deb ta'rif bergan edi. T.Sultanov Xalilni chig'atoyzoda Yasovurning o'g'li, Qozonxonni esa, uning ukasi, deb hisoblaydi⁹. Hijriy 742-743 (milodiy 1342-1343) yillarda Buxoroda sulton Xalilulloh nomidan zarb qilingan tangalarga qarab¹⁰, uning 1336-1343 yillar oraliq'ida Movarounnahrni boshqarganlini aniqlash mumkin.

Hijriy 737 (milodiy 1336/1337) yilda Termiz va Badaxshonda zarb etilgan kumush tangalarda «Jankishixon – buyuk hoqon, Xudo uning hukmronligi va hokimiyatini abadiy qilsin» degan so'zlar bitilgan. Katolik missionerlarining xabariga ko'ra, Chig'atoy ulusida isyon ko'tarilgan va Jankishi 1338 yilda fitna natijasida o'ldirilgan¹¹. Bu yerda ibn Battutaga ma'lum bo'lmagan ba'zi voqealar sodir bo'lganligi seziladi. Sababi, ibn Battuta 1333-1347 yillar oraliq'idagi voqealarni umumiy tarzda hikoya qiladi. Agar tangalardagi ma'lumotlardan kelib chiqiladigan bo'lsa, Xudovandzoda Alo ul-Mulk Termiziy Buzanni mag'lub etganidan so'ng taxt tepasiga Jankishixonni chiqargan. Negaki, o'sha davr udumiga ko'ra, taxtga faqat chingiziylar naslidan bo'lgan xonlargina o'tirar edi. Biroq, 1338 yilda Jankishixon o'ldirilgach, Xalil bilan birlashib Mo'g'ulistonga harbiy yurish uyushtirga majbur bo'lgan va oxir-oqibat hokimiyatni qo'lga kiritgan. Xalilning chig'atoy xonlari ro'yxatiga kiritilmasligiga sabab, avvalambor, darveshlikdan sultonlik darajasiga chiqqanligida edi. Xalil sulton Yasa qonunlari va ko'chmanchi hayot tarzini umuman ma'qullamagan. Oddiy hayot kechirishni lozim ko'rgan. Shu sabab, Chig'atoy xonlari uni begona hisoblab, uning nomini tilga olmaslikka harakat qilishgan. Qolaversa, ko'chmanchi hayot kechirayotgan chig'atoy xonlarining saroy arxivi ham yo'q edi. Ikkinchidan, Xalil sulton darvesh bo'lib, o'ta xalqparvar edi. Har qanday holatda ham oddiy xalqning tarafini olishga harakat qilgan. Bunday podsho hukmron tabaqa uchun yot ekanligi tabiiy edi. Uchinchidan, Xalil sulton shaxsi bevosita Amir Temurning oila a'zolariga taalluqli bo'lgan. Ya'ni Sohibqiron malikalarining ulug'i bo'lmish Saroymulkxonim Xalil sultonning jiyani edi. Amir Temur ham Xalil sulton davrida tug'ilgan, qolaversa, yasovuriylar xonadoni haqida yaxshigina ma'lumoti bor edi. Sohibqiron o'z davrida sayyidlar, ruhoniylar, ilmu ma'rifat egalarini hamisha e'zozlab, ardoqlab kelgan. Ammo Xalil sulton darvesh va yirik shayx bo'lishiga qaramay, o'z vaqtida surishtirib o'tirmay Movarounnahr sayyidlarining boshlig'i Xudovandzoda Aloul Mulk Termiziyini qatl ettirganligi uchun nomiga dog' tushirgan edi. Tabiiyki, bu holat

⁷ Xondemir, str. 113-114.

⁸ Abulg'oziy. Shajarai turk. Toshkent, 1992, 94-bet.

⁹ Sultanov T.I. Chingizxon i chingizid, str. 164-166.

¹⁰ Sultanov T.I. Chingizxon i chingizid, str. 166.

¹¹ Sultanov T.I. Chingizxon i chingizid, str. 167.

Saroymulixonim haqida salbiy fikrlarni yuzaga keltirishi mumkin edi. Ana shularni hisobga olib, Amir Temur o'z vaqtida Xalil sulton nomini tilga olmaslikni buyurgan bo'lishi ehtimoldan holi emas. Tarixiy manbalarga qarab bu ta'qiqqa qat'iy amal qilinganligini ko'rish mumkin.

Temuriylar davriga oid chig'atoyzoda xonlarning ro'yxati Chig'atoy ulusining 1338 yilga kelib ikki qismga bo'linib ketganligini ko'rsatadi. Sharqda qolgan ko'chmanchi mo'g'ullar o'troq hayot tarafdori Xalil sultondan yuz o'girishib, o'z xonlarini saylashgan. Avval Yesun Temurxon, keyin Ali sulton, so'ngra Muhammadxonning taxtga o'tirganlar. Xalil ularga qarshi kurash olib borganmi-yo'qmi, bunisi noma'lum. Xalil ag'darilgandan keyin esa taxtga ukasi Qozonxon o'tirib, ulusning har ikki qismini vaqtincha birlashtiradi.

Qozonxon (1343–1346) o'ziga tahdid solgan nufuzli amirlarning aksariyatini qatl ettirdi¹². Ulusda parokandalik kuchaydi. Zulm kuchayib, behisob soliqlar va yig'imlardan dehqonlar qattiq aziyat chekkanlar. Uning zulmkor bo'lganligini Sharafuddin Ali Yazdiy ham ta'kidlab o'tgan¹³. Chig'atoy ulusidagi mavjud ahvol mahalliy zodagonlarni mustaqillik uchun kurashga undagan. Ularning maqsadi Movarounnahrni Mo'g'uliston xonlari tazyiqidan qutqarish va uni mustaqil boshqarish edi. Shundan vatanparvar amirlar orasida Movarounnahr mustaqilligiga poydevor qo'ygan Amir Qazag'onning (1346-1358) xizmatlarini alohida e'tirof etish zarur.

Sharafiddin Ali Yazdiyning xabariga ko'ra, Qozonxondan norozi bo'lgan kuchlar 1346 yilda amir Qazag'an boshchiligida bosh ko'tarishdi. Qo'zg'olonchilar Solisaroyda¹⁴ to'planib qo'shin yig'a boshladilar. Voqeadan xabar topgan Qozonxon katta qo'shin bilan Qahlag'a¹⁵dan o'tib Dari Zangi¹⁶ qishlog'i yaqinidagi dashtda qo'zg'olonchilar bilan to'qnashdi. Jangda amir Qazag'on bir ko'ziga o'q tegib ko'r bo'lib qoladi. Kuchlar teng kelib har ikki tomon ortiga qaytib ketdi. Qishning qattiq kelishi natijasida Qozonxonning juda ko'p oti nobud bo'ladi. Vaziyatdan foydalangan Qazag'an shiddat bilan yurish qilib, Qozonxonni qo'lga oladi va uni o'ldiradi¹⁷. Qatl etilgan xon Soli Saroyda dafn etiladi¹⁸. Amir Qazag'on o'z jangchilariga shahar va qishloqlarni talon-taroj etishni ta'qiqlab qo'ydi¹⁹. Shu tariqa, Movarounnahr aholisi mo'g'ullar hukmronligidan ozod bo'ladi.

¹² Natanziy, Muiniddin. Muntaxab ut-tavorixi Muiniy (Muiniyning tarixlari tanlanmasi) / fors tilidan tarj., so'z boshi va izohlar muallifi G'. Karimiy; mas'ul muharrir A. O'rinboev. – Toshkent, 2011, 44 bet.

¹³ Sharaf ad-Din Ali Yazdi. Zafar-name. Kniga pobe amira Temura. Tashkent, 2008, str. 15.

¹⁴ Solisaroy – Surxon daryosining yuqori havzasida, Sariosiyo yaqinida joylashgan shaharcha. Mo'g'ullarning Movarounnahrda asosiy qarorgohlaridan biri bo'lgan. Chingizxon 1220-1221 yilning qishini shu yerda o'tkazishi natijasida vujudga kelgan. Hozirgi kunda Sariosiyo tumanidagi Saroy qishlog'i (Qarang: Bartold V. V. *Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya // Soch. T. I. — M., 1963, str. 495*).

¹⁵ Temir Darvozaning mo'g'ulcha nomlanishi. Hozirgi Boysun tumanida, Darband va Sho'rob qishloqlari oralig'ida joylashgan (Qarang: S. Tursunov, I. Umarov va boshqalar. *O'zbekistonda toponimik nomlar va ularning tarixi, Termiz, 2017, 82-89 betlar*).

¹⁶ Dari Zangi – tarixiy manbalarda Darzangi, Diarzanli, Darzanaka, Darzanj, Darzangi, Zarri Zangi shakllarida tilga olinadi. Ibn Xo'rdodbeh va Qudam Darzangini Termizdan 12 farsax masofada joylashganligini qayd etishadi. Uning xarobalari hozirgi Qumqo'rg'on tumanidagi Jaloyir qishlog'i yonida joylashgan (Qarang: Ibn Xordadbex. *Kniga putey i stran. Moskva, 1986, str. 66*; S. Tursunov, I. Umarov va boshqalar. *O'zbekistonda toponimik nomlar., 89-91 betlar*).

¹⁷ Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. 15-b.; Abulg'oziy Bahodirxon. Shajarai turk. 95-bet; Xondemir. Istoriya mongolov, str. 114-115.

¹⁸ Natanzi, str. 119.

¹⁹ Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. 320-321-betlar.

Amir Qazag'on mo'g'ullardan bo'lmagani bois, an'anaga ko'ra hokimiyat tepasiga avval chingiziy O'qtoyxon naslidan bo'lgan Donishmandcha o'g'lonni (1346-1348) so'ngra, chig'atoyzoda Bayonqulixon ibn Sarhadni (1348-1358) ko'tardi. Ammo boshqaruv bevosita Amir Qazag'onning qo'lida bo'lgan²⁰. Amir Qazag'on qishni Solisaroyda, yozni Qoranur²¹ yaylovlarida, bahor va kuzni Munkda²² o'tkazar edi²³.

Amir Qazag'on mo'g'ul bosqini tufayli hali o'zini o'nglay olmagan Movarounnahrni qayta tiklashga harakat qildi. O'z chegaralarini mustahkamlab, Hirot maligi Husaynga zarba berdi. Qo'shni mamlakatlar bilan diplomatik munosabatlar o'rnatdi. Shuningdek, Amir Qazag'on Oltin O'rda xoni Jonibek bilan ixtilofda bo'lsa-da, yurt tinchligi uchun u bilan murosqa qilishga majbur bo'ldi.

REFERENCES

1. Ibrohimov N. Ibn Battuta va uning O'rta Osiyoga sayohati. Toshkent, 1993, 76-77 betlar.
2. Masson M.E. Gorodi Starogo Termeza i ix izuchenie. Trudy Uzbekistanskogo filiala AN SSSR. Seriya 1. Istoriya, arxeologiya. Termezskaya arxeologicheskaya kompleksnaya ekspeditsiya 1936. Tashkent, 1940, str. 10.
3. Nekrasova Ye. G., Filimonov V. M. Xonako v ansamble Sultan-Saodat. Kraevedenie Surxandari. — Tashkent, 1989, str. 86-92.
4. Temir Darvozaning mo'g'ulcha nomlanishi. Hozirgi Boysun tumanida, Darband va Sho'rob qishloqlari oralig'ida joylashgan (Qarang: *S.Tursunov, I.Umarov va boshqalar. O'zbekistonda toponimik nomlar va ularning tarixi, Termiz, 2017, 82-89 betlar*).
5. Natanziy, Muiniddin. Muntaxab ut-tavorixi Muiniy (Muiniyning tarixlari tanlanmasi) / fors tilidan tarj., so'z boshi va izohlar muallifi G'. Karimiy; mas'ul muharrir A. O'rinboev. — Toshkent, 2011, 44 bet.
6. Abulg'oziy. Shajarai turk. Toshkent, 1992, 94-bet.

²⁰ Sharaf ad-Din Ali Yazdi. Zafar-name, str.15; Mirzo Ulug'bek. 322-bet.

²¹ Qoranur – Кофирниҳон дарёси водийсидаги жой.

²² Мунк - Хутталённинг chegara shahri. «Нудуд-ал-олам» асарида қайд этилади. Бошқа манбаларда *Мунк* номи билан аталади. Шаҳар Хулбукдан икки кунлик масофада, мусулмон мамлакатларининг турклар билан chegарадош энг шекка шаҳри бо'лган. Нозирги Балжувон шаҳри (Qarang: *Hudud al — alam. §26, c.120, 10; Материалы по истории киргизов и Киргизии, вып. 1. — Москва, 1973, стр. 27*).

²³ Низомиддин Шомий. Зафарнома. 1996, 28-бет; Шараф ад-Дин Али Йазди, стр. 18.